

A NYELVTANI JELENTÉS ÉRTELME

BODNÁR FERENC

1 Nyelvtanaink jelentéstani része a par excellence grammatikai fejtegetések után mintegy függelékként, az előzményekhez képest észrevehetően összefüggés nélküli mellékletként következik mindkét „legfelsőbb szintű” hivatalos kiadványunkban (A mai magyar nyelv rendszere I—II. 1962, A mai magyar nyelv, 1965. Egységes jegyzet.). E nyelvtanok közös elméleti alapjára való tekintettel ezt a tényt logikusnak ítéelhetjük, ugyanis mindkét jelentéstán a magyar szavak individuális (lexikális) jelentésével foglalkozik csupán, s e nyelvi jelek nyelvtani (szintaktikai) jelentésproblémáit egyik sem tárgyalja. Ugyanakkor mindkét nyelvtan — a magyar mondattani, morfológiai hagyományhoz híven — a jelentés alapján épül fel, azonban a nyelvtani jelentés értelmezése nélkül és egy lexikális jelentéstán „nyomasztó” közelségében jórészt feloldhatatlan, vagy inkább: föloldatlan ellentmondások béklyóiban.

2 ADAM SCHAFF szerint a jelentés kérdése iránt tanúsított nyelvtudományi érdeklődésnek egyik fő területe „... a grammatika, mely azzal foglalkozik, hogy a nyelv milyen formái bírnak jelentéssel.” (Bevezetés a szemantikába, 1960. 216). A kétféle jelentésfogalomról így vélekedik: „A lexikális jelentés nem okoz különösebb nehézségeket. Itt egyszerűen a jelentésről van szó, az adott szó kimondásakor átélte megfelelő fogalom értelmében ... A „ló” szó lexikális jelentése egybeesik a „ló” fogalom tartalmával. A nyelvtani jelentés viszont a megfelelő morféimákkal kapcsolatos. Mindig összefügg a lexikális jelentéssel, az adott verbális jelek tulajdonságairól, viszonyairól beszél ...” (218).

ADAM SCHAFFNAK e filozófiai igényű, általánosító megjegyzései számos nyelvész-kutató interpretációinak alapos ismeretén alapulnak (lásd i. h.), ezért a továbbiakban „objektív” érvényűnek tekintem őket. Az adódó következtetések:

a) Jelentése csak formával és tartalommal bíró nyelvi jelnek van. Ilyen nyelvi jelek a magyar nyelvben a ragozható szófajok.

b) A lexikális jelentés a (szó) jel izolált, elszigetelt, mintegy „laboratóriumi” keretek között történő vizsgálatakor („kimondásakor”) jut érvényre; a nyelvtani jelentés a megvalósult közlésnek, a mondatnak szerkezeti jelentése.

A megoldandó kérdések: Melyek a magyar nyelvben a ragozható szófajok? Mi a szerkezeti jelentés?

3 Minthogy előző dolgozatomban hagyományos nyelvtanaink szerkezet-konceptióját kíséreltem meg értelmezni (Népr. és Nyelvtud. XI 27—34), visszautalás-képpen először a második kérdéssel kapcsolatban látszik szükségesnek néhány megjegyzés.

Felfogásunk szerint egy minden szükséges és lehetséges elsődleges szintagma-típust tartalmazó magyar mondatból, pl. ebből:

A szorgalmas fiú a verset jól megtanulta

a következő szó szerkezeteket elemezhetjük ki:

„a fiú megtanulta” = predikatív

„a szorgalmas fiú” = jelzős

„a verset megtanulta” = tárgyas

„jól megtanulta” = határozós

Szintetizálva ezek mondatformában egyesülnek a mondatfunkciós (alany-állítmányi) viszony dualizmusában így:

$$\underset{A}{j F_0} \longleftrightarrow \underset{\hat{A}}{t, h I_{sz}}$$

vagy még konzekvensebb jelölésben:

$$\underset{A}{m_0 F_0} \longleftrightarrow \underset{\hat{A}}{f_t, m_1 I_{sz}}$$

ahol a kisbetűk a determinánsok, a nagybetűk az alaptagok szófajszimbólumai, az indexek a ragokat adják meg; A = alanyi rész, \hat{A} = állítmányi rész.

Az előzőekben megállapíthattuk, hogy jelentése a formával és tartalommal bíró nyelvi jelnek van. A szintagmák viszont jelentéses (értelmes) képződmények. Ha most tehát meg akarjuk határozni jelentésüket, azt a „valamit” kell megfogalmaznunk, ami a szintagmákban levő nyelvi jelekre formális és tartalmi szempontból jellemző, valamint azt a viszonyt is értékelnünk kell, ami e nyelvi jeleket szintagma-tikus egységbe fűzi.

A formális jellemzést illetően nincs különösebb probléma. Mivel a szintagmák fajtái az őket alkotó nyelvi jelek ragmorfémái szerint is elkülönülnek nyelvtanaink rendszerezésében: föl kell tüntetni, hogy *melyik s milyen* rag található a determináns és az alaptagon.

A tartalmi jellemzést illetően nagyon fontos a *lexikális* és a *grammatikai* ismérvek elkülönítése. Lexikális, lexikográfiai, tehát: szótári-jelentéstani alapon ugyanis nyilvánvaló, hogy pl. az „asztal”, „bútor”, „ceruza”, „madár” szavak fogalmi-tartalmi szempontból különböznek egymástól. Minthogy azonban megfigyelhető, hogy a magyar mondatokban — ugyanazokkal a ragokkal! — ugyanolyan szerkezeti értékben szerepelnek, kimondhatjuk, hogy nyelvtani-szintaktikai szempontból tartalmuk ugyanolyan, ugyanaz. Az, ami tartalmi (fogalmi) szempontból különböző lexikális jegyeket hordozó szavakat egy nyelvtani rendszerben egyesít, a szófaj kategóriája. Föl kell tüntetnünk tehát, hogy *milyen szófajhoz* tartozik a determináns és az alaptag.

4 Ezek szerint példamondatunk nyelvtani-szerkezeti-jelentéstani elemzése (kitekintéssel nyelvünk többi mondatának elsődleges szintagmáira) a következőkben vázolható.

Predikatív szintagma: „a fiú megtanulta” = „a fiú”: nominatívuszi értékű 0 ragos főnév; „megtanulta”: 1. szám 3. személyragos ige.

$$F_0 + V_{sz}, N_0 V_{sz}$$

A szintagma mindig mellérendelő, azaz a tagok függetlenek egymástól. E függetlenség — negatív! — jele, a személy- és számkongruencia az ige személyragjában manifesztálódik. Az ige idő- és módvonatkozásainak, a személyrag „alanyi” ill. „tárgyas” mivoltának nincs szintaktikai -jelentéstani szerepe. Néhány igénk (*van*,

lesz, marad, múlik) nominatívuszi névszói résszel együtt kongruál a F_0 -vel. Ekkor és a *van, nincs, kell, lehet, illik, szabad, tetszik* esetében a F_0 helyét és szerepét a könnyen „szabályos” nominatívuszi főnévvé alakítható nominatívuszi értékű 0 ragos főnévi igenév is betöltheti. Példák: „a kutya ugat”, „a kutya fehér”, „gyalogolni jó” („a gyaloglás jó”), „gyalogolni kell” („a gyaloglás kell”).

Jelzős szintagma: „a szorgalmas fiú” = „szorgalmas”: nominatívuszi értékű 0 ragos melléknév; „a fiú”: nominatívuszi értékű 0 ragos főnév.

$$F_0 \longleftarrow M_0, Sz_0, F_{0,nak}$$

A szintagma mindig alárendelő, azaz a tagok nem függetlenek egymástól; a F_0 -nek mint alaptagnak alá van rendelve a M_0 determináns. A determináns lehet még nominatívuszi értékű 0 ragos számnév (melléknévi és számnévi névmás) és genitívuszi értékű 0 és *nak* ragos főnév (főnévi névmás). Ez utóbbi esetben az alaptag 0 ragja előtt birtokos személyrag található. Példák: „szép virág”, „ilyen virág”, „ez a virág” („e virág”), „három virág”, „néhány virág”, „a fiú kalapja”, „a te kalapod”, „a fiúnak a kalapja”.

Tárgyas szintagma: „a verset megtanulta” = „a verset”: akkuzatívuszi értékű *t* ragos főnév; „megtanulta”: tárgyas személyragos ige.

$$N_{t,0} \longrightarrow I_{sz}$$

A szintagma mindig alárendelő, azaz a tagok nem függetlenek egymástól; a I_{sz} -nek mint alaptagnak alá van rendelve a $N_{t,0}$ determináns. A $N_{t,0}$ helyén a határozói igenév kivételével bármely névszó reprezentánsa állhat, a főnévi igenév csak akkuzatívuszi értékű 0 raggal, s ez könnyen akkuzatívuszi *t* ragos főnévvé alakítható. Tárgyas ragozású igei alaptag mellett a determináns *t* ragja előtt *ik* rag, a determináns 0 és *t* ragja előtt birtokos személyrag állhat. Az ige személyragja alanyi is lehet. Az ige helyén — alanyi funkcióban! — nominatívuszi értékű 0 ragos főnévi igenév is állhat, s ez könnyen nimonatívuszragos főnévvé alakítható. Az ige személy-, szám-, idő- és módvonatkozásainak szintaktikai szerepük nincs. Példák: „a könyvet olvassa”, „könyvem olvassa”, „könyvem olvassa”, „némelyiket olvassa”, „olvasni szereti”, („olvasását szereti”), „olvasni szeret” („olvasást szeret”), „könyvet olvas”, „engem szeret”, „könyvet olvasni” („könyvet olvasás”).

Határozós szintagma: „jól megtanulta” = „jól”: *l* ragos melléknév; „megtanulta”: személyragos ige.

$$N_{\sim} \longrightarrow I_{sz}$$

A szintagma mindig alárendelő, azaz a tagok nem függetlenek egymástól; a I_{sz} -nek mint alaptagnak alá van rendelve a N_{\sim} determináns. Az ige helyén — alanyi funkcióban! — nominatívuszi értékű 0 ragos főnévi igenév is állhat, s ez könnyen nominatívuszragos főnévvé alakítható. Az ige személy-, szám-, idő- és módvonatkozásainak, a személyrag „alanyi” ill. „tárgyas” mivoltának szintaktikai szerepük nincs. Az N_{\sim} helyén ragos névszó és határozószó állhat, de nem állhat a determináns on nominatívuszi, akkuzatívuszi és genitívuszi értékű rag. Példák (a ragokat külön föltüntetve): „itt-0 tanul”, „most-0 tanul”, „hangos-an tanul”, „csönd-ben tanul”, „suttogva-0 tanul”, „tanulni-0 megy”, „jó-l tanulni-0” („jó-l tanulás-0”).

5 A következőkben megvizsgáljuk, hogy leíró nyelvtanaink rendszerezésének egyes kategóriái ill. ezek elnevezései és az elnevezések értelmezése hogyan felelnek

meg a nyelvtani jelentés most vázolt elveinek. Akadémiai nyelvtanunk és a felsőoktatás számára készült Egységes Jegyzet (a továbbiakban: EJ) szintaktikai koncepciója lényegében azonos, ezért elegendő, ha a továbbiakban csupán az utóbbit tekintjük.

Ami a predikatív szintagmát illeti: a (puszta) alany és a (puszta) állítmány fogalmában — a funkcionális vonatkozások mellett — a nominatívuszi főnév és a személyragos ige jelentésviszonyának korrelációja is megtalálható (pl. EJ I. 229, 237). Az állítmány fajtái (igei, névszói és névszói-igei) a formális-tartalmi jegyek alapján különülnek el ugyan, azonban következetesebb lenne a „névszói állítmány” elnevezés megszüntetése, hiszen — az EJ felfogása szerint is — pl. „A diák okos” és „A diák okos volt” ugyanazon paradigma képviselői. Az összetett állítmány esetében pedig szükségesnek látszik a „katona-0 volt” és a „katona-0 lett” esszivuszi és transzlatívuszi értékű 0 ragjainak határozott elkülönítésére.

Az *alany* fajtáinak (határozott, határozatlan és általános) elkülönítése (EJ 233) a nyelvtani jelentés fogalmának hagyományos félreértésén alapul. „A mondat alanyát többnyire világosan megnevezzük vagy megjelöljük. Ha azonban nem tudjuk vagy nem akarjuk megnevezni, megjelölni, határozatlan alanyt használunk. A határozatlan alanynak egyik különleges fajtája az általános alany: ez rendszerint még elmosódottabb tartalmú: mindenkire mindenre, illetőleg egy nagyobb közösség minden tagjára vonatkozik.” (u. o.). Ha azonban pl. a „Pista jön” mondatban határozott, a „Valaki jön” mondatban határozatlan alanyt tételezünk föl az itt idézett — s lényeges mondanivalóját tekintve minden iskolai nyelvtankönyvünkben megtalálható — megfogalmazás szerint, akkor a nyelvi jel formális-tartalmi nyelvtani ismérvei helyébe az adott mondatok esetleges valóságtartalmát helyezzük. Ezt az eljárást következetesen alkalmazni igen nehéz, ha nem lehetetlen, hiszen a beszélő és a hallgató számára a „Pista jön” mondatban is lehet határozatlan alany — ha egyikük sem ismeri az illető valóságos cselekvő személyt. Nyilvánvaló persze, hogy a fenti mondatokban a valóság jelenségeinek csupán szimbólumai vannak jelen — ezek a nyelvi jelek, a szavak, s ezek egymástól mint különböző fajtájú főnevek legfeljebb lexikális tartalmukban különböznek!

A „*kettős alany*” fogalma (EJ 231) viszont ismét a „láthatatlan ragmorféma” funkciójának tisztázatlanságából született. Ha „A hajó menni látszik” mondatból az „a hajó” és a „menni” szavakat egyaránt alanyként elemezzük ki, akkor a „menni-0” végén nominatívuszi értékű 0 ragot kell találnunk — mint ahogyan azt találunk a „menni-0 szabad” („a menés-0 szabad”), „menni-0 kell” („a menés-0 kell) szintagmákban. Csakhogy „A hajó menés látszik” mondat a magyar nyelvben nem lehetséges — „A hajó menésben (menőnek) látszik” mint egyetlen lehetséges transzform viszont világosan mutatja, hogy itt a 0 rag a *ban*, *nak* ragok állapothatározó funkciójában szerepel.

6 A predikatív szintagma értelmezésében jelentkező két hibaforrás: a mondat valóságalapjának keveredése a nyelvi jelek lexikális jelentésének tartalmi elemeivel és a nyelvtani jelentés formális oldalának — különösen a 0 ragmorfémával kapcsolatos — elégtelen elemzése szintakszisunkban az alárendelő szintagmák területén is ellentmondásokhoz vezet. Így pl. a tárgyas szó szerkezet determinánsainak osztályozásában a „határozott” és a „határozatlan” tárgy nyilván létezik — ha arra gondolunk, hogy ezek az elnevezések a szintagmákban lévő nyelvi jelek formális-tartalmi különbségeire utalnak. A két kategória meghatározása azonban a követ-

kező: „A tárgy akkor határozott, ha a beszélő és a hallgató ugyanarra a fogalomra gondol, s akkor határozatlan, ha ugyanolyanra, vagyis ugyanarra a fajtára, de nem ugyanazon egyedre gondolnak.” (EJ 275) Az itt szintén „szereplő” 0 morféma pedig a „ragtalan tárgy” kifejezésben semmisül meg. Nem létezik viszont — mert formális-tartalmi szempontból nem különülnek el! — az „iránytárgy” és „eredménytárgy”, ugyanis pl. a „kenyeret süt” szintagma csak a „kenyeret készít” lexikális jelentésben tartalmaz eredménytárgyat, a „pirítóst (kétszersültet) készít” jelentésben már iránytárgyat ...

A határozók rendszerében is csak ott látszik megnyugtatóan értelmezhetőnek a kategorizálás, ahol az elnevezések a determinánsok szófaji és formális különbségeire utalnak. Ilyen formacsoport pl. a „helyféle” határozók rendszere, amelyben a szintagmák alfajai a determinánsok lokatívuszi, latívuszi és ablatívuszi irányragjai szerint különülnek el. Ebben az értelemben ide lehet sorolni az „állandó” határozókat is. Azonban az idő-, mód- és állapotféle határozók — nyilván azért, mert ragjaik túlnyomó többsége „helyféle” irányrag! — formális egybeesés esetén a helyhatározóktól, de egymástól is csak a nyelvész lexikális intuíciója segítségével választhatók el. A *módféle és állapotféle határozók* pl. így: „... az állapotféle határozó több típusa és az a mondatrész, amelyben megnevezett személy vagy dolog állapotát a határozó megjelöli, olyanféle viszonyban áll egymással, amely emlékeztet az alany és az állítmány kapcsolatára. Valóban: a két mondatrész átalakítással ilyen viszonyba hozható: „Péter betegen fekszik” → „Péter beteg”. ... Olykor azonban ugyanaz a határozó komplexen állapotot és módot is kifejezhet: „Fehéren csillog a hó” (→ a hó fehér; a csillogás fehér).” (EJ 302)

Minthogy — az általánosan elfogadott álláspont szerint is — a tartalommal bíró nyelvi jel nem utalhat közvetlenül valamely dologra, az „állapothatározó” létét csak valamilyen dologfogalmat tartalmazó valamilyen ragos főnévnek valamilyen igével (főnévi igenévvél) alkotott szintagmatikus viszonyában igazolhatjuk. Hogy a „Péter betegen fekszik” mondatban milyen határozói szintagma van, az attól függ, hogy a „Péter betegen fekszik” szerkezet éppen melyik beszédhelyzetben — mondat! Tehát pl.:

a) *Péter betegen fekszik.* A mondat környezetében olyan más mondatok vannak, amelyek nyelvtani-jelentéstani szerkezete „eldönti”, hogy a „betegen” a „beteg *valamin* (pl. beteg, rozoga hordágyon)” jelentéstapadásos szimbóluma, s így mint főnévi alaptagú jelzős szintagma reprezentánsa: *n* ragos helyhatározói determináns igei alaptag mellett.

b) *Péter betegen fekszik.* A mondat környezetében olyan más mondatok vannak, amelyek nyelvtani-jelentéstani szerkezete „eldönti”, hogy a „betegen” a „beteg, nem egészséges, nem szabályos, nem szokványos *módon*” jelentéstapadásos szimbóluma, s így mint melléknévi determinánsú jelzős szintagma reprezentánsa: *n* ragos módhatározói determináns igei alaptag mellett.

c) *Péter betegen fekszik.* A mondat környezetében olyan más mondatok vannak, amelyek nyelvtani-jelentéstani szerkezete „eldönti”, hogy a „betegen” egy „*betegségben*”-féle *ben* ragos főnév jelentéstapadásos szimbóluma, s így: *n* ragos állapothatározói determináns igei alaptag mellett.

Ez az eljárás nyilvánvalóvá teszi, hogy valamely mondat külső valóságán nem valamiféle transzcendens, képszerűen felfogott „objektív” valóságdarabot kell érteni, hanem egyszerűen azt a mondatkörnyezetet (beszédhelyzetet, szövegösszefüggést),

amelyben a vizsgálandó mondatot találjuk. Annak a transzformációnak a jellegét, amely hivatva van a transzformált nyelvi jel nyelvtani jelentését egyértelműen (!) meghatározni: sem a nyelvész elsődleges, „laboratóriumi” intuíciója, sem a lexikális jelentéseknek akár „stilisztikai” finomságú részletezése nem szabhatja meg; erre kizárólag az éppen adott szintagmát tartalmazó éppen adott mondat igazi, nyelvtani valóságának elemzésében vállalkozhatunk. A lexikális jelentés síkján az objektív valóságra, a nyelvtani jelentés síkján az objektív valóságot tükröző nyelvi valóságra irányul az ember megismerő, rendszerező tevékenysége — és a nyelvtan ez utóbbi tevékenység területe.

ÜBER DIE BEDEUTUNG DER „GRAMMATISCHEN BEDEUTUNG”

von

F. BODNÁR

Auf Grund der syntaktisch-semantischen Analyse charakterisiert der Verfasser die primären Syntagmen der ungarischen Sprache. Er kritisiert die in der ungarischen Grammatik befindlichen Widersprüche — in Verbindung mit der prädikativischen Syntagma (definites, indefinites, allgemeines und doppeltes Subjekt) und mit der untergeordneten Syntagmen (äusseres und inneres Objekt, die Systematisierung der Adverbialen). Die Motive der Fehlerquelle sind — seiner Meinung nach — die Vermischung der lexikalen und der grammatischen Bedeutung und ein Missverständnis, in Verbindung mit dem Problem der Wirklichkeit eines Satzes.